

TEORIJSKI I ISTRAŽIVAČKI PRISTUPI U PROUČAVANJU STRUKTURNOG, KULTURNOG I DIREKTNOG NASILJA¹

Theoretical and research approaches in the study of structural, cultural and direct violence

APSTRAKT U ovom tekstu sistematski se izlažu najvažnija teorijska stanovišta i metodološki pristupi u proučavanju nasilja kao oblika društvenog odnosa koji treba razumeti da bi se mogli pratiti procesi društvene integracije. Ovi pristupi su sagledani iz specifične perspektive povezane s paradigmom „ljudske bezbednosti“ (human security). Reč je o relativno novijem pristupu koji u proučavanju problema bezbednosti fokus premešta sa bezbednosti država na bezbednost ljudi sa ciljem da se pojmu bezbednosti pripíše humanistička konotacija. Pristup koji se odnosi na ljudsku bezbednost blizak je pristupu koji se odnosi na humani razvoj (human development) pre svega u tome što polazi od pretpostavke da razvoj i bezbednost predstavljaju uslove u kojima pojedinci mogu da ostvare svoje pune potencijale. Ipak, od njega se razlikuje po tome što se bavi pretnjama ljudskom blagostanju, i to onima koje ugrožavaju temelje egzistencije i često predstavljaju pretnju po život.

KLJUČNE REČI strukturno, kulturno, direktno nasilje, koncepti, metode istraživanja.

ABSTRACT This paper offers systematic review of main theoretical and methodological approaches to study of violence as form of social relations which is necessary to understand in order to monitor social integration processes. These approaches are analyzed from the specific perspective related to the 'human security' paradigm. This is relatively novel approach which redirects focus from security of states to security of people. With this shift in focus, more humanistic approach is promoted in the research of security. Human security approach is relatively similar to human development approach, particularly due to the starting assumption that development as well as security is necessary for people to achieve their full potentials. However, human security differs from human development approach by paying attention to the threats to human wellbeing, particularly those threats that endanger basic human existence.

KEY WORDS structural, cultural, direct violence, concepts, research methods.

¹ Tekst je pročitán na Trećem programu Radio Beograda u oktobru 2014. godine

Uvod

Osnovni cilj ovog članka jeste da se ponudi pregled relevantnih pristupa u proučavanju problema nasilja iz perspektive ljudske bezbednosti. Koncept nasilja predstavlja važno polazište u proučavanju rizika za bezbednost ljudi i pretnji toj bezbednosti, ali i heuristički plodno sredstvo za istraživanje uzroka, mehanizama i posledica koje vode stanju izrazite egzistencijalne ugroženosti društvenih aktera. Međutim, nastojanje da se ovakav pregled ponudi suočava se s nizom teškoća.

Prvi problem proističe iz kompleksnosti pojma nasilja, teškoća u njegovom definisanju i raznolikosti pristupa prilikom istraživanja ovog fenomena u okviru različitih naučnih disciplina. Već osnovno definisanje pojma umnogome zavisi od toga iz koje se naučne discipline toj pojavi pristupa. Recimo, ukoliko se fenomenu nasilja prilazi iz perspektive održivog ili humanog razvoja, ono će prvenstveno biti shvaćeno u formi strukturnog nasilja, koje se ispoljava kroz različite forme siromaštva i socijalnog isključivanja. Ukoliko se pak ovom fenomenu pristupa iz perspektive kriminoloških istraživanja, on se razmatra znatno uže, kroz pojedine forme interpersonalnog nasilja, čime se sužava na direktne manifestacije nasilja, što isključuje njegove strukturne oblike.

Problem se dodatno komplikuje kada se nasilju teži pristupiti iz perspektive ljudske bezbednosti. Naime, među autorima koji se bave proučavanjem ljudske bezbednosti ne postoji (kao ni u slučaju mnogih drugih pojmova i koncepata u oblasti društvenih i humanističkih nauka) saglasnost o tome kako definisati ljudsku bezbednost i kako je istraživati. Razlike se, između ostalog, kriju u tome što različiti pristupi na različite načine interpretiraju pretnje ljudskoj bezbednosti. Neki od ovih pristupa slični su pristupu koji se odnosi na humani razvoj i nastoje da prepoznaju neke „objektivne“ pretnje (zapravo one koje identifikuju sami istraživači polazeći od teorijskih polazišta), dok su drugi izrazito „subjektivizovani“, odnosno pretnje se ne pretpostavljaju unapred, već se kroz istraživanje otkrivaju onako kako ih doživljavaju društveni akteri (više o tome u Martin i Owen, 2014).

Pregled pristupa i metodologije izložen u ovom tekstu sproveden je na način koji omogućava da se nasilje neposrednije sagleda kao pretnja ljudskoj bezbednosti. Tekst sadrži dve osnovne celine. U prvom delu pažnja je usmerena ka definisanju pojma nasilja, identifikovanju najvažnijih tipova nasilja, dinamike, kauzalnosti i odnosa nasilja prema drugim srodnim pojmovima i konceptima. U drugom delu ukazuje se na različite mogućnosti u pristupu nasilju prilikom istraživanja, usredsređivanjem na njegove posebne dimenzije kao što su oblik ugrožavanja, počinioci, sredstva, težina, učestalost, rasprostranjenost i sl. Na kraju se ukazuje i na specifičnosti pristupa nasilju iz perspektive ljudske bezbednosti.

Definisanje nasilja

Zbog činjenice da je nasilje složen društveni fenomen, čije razumevanje i identifikovanje nije politički neutralno, suočeni smo s mnogobrojnim definicijama i interpretacijama nasilja, njegovih uzroka i načina na koje se

može izučavati. U literaturi postoje mnogobrojne definicije nasilja i njihov sadržaj zavisi od toga ko ih definiše, s kojim ciljem i u kom kontekstu. Postoje znatne razlike između teorijskih i praktičnih, kao i između pravnih, psiholoških, antropoloških i socioloških definicija. Uz to, na poimanje i definisanje nasilja utiče i ideološko stanovište, najviše zato što često sadrži makar implicitnu etičku konotaciju kao neprihvatljivo delanje, pa je samim tim u velikoj meri i političko pitanje. Dodatne teškoće u definisanju proističu iz toga što ono može da se poistoveti ili preklopi sa sličnim pojmovima kao što su sukob, moć, uticaj i sl. U svakom slučaju, različite definicije nasilja utiču i na razlike u istraživanju, generisanju znanja o nasilju, ali i na razlike u praktičnom pravnom tretiranju i sankcionisanju nasilja.

Stoga će se u ovom poglavlju pažnja usmeriti ka definisanju i identifikovanju najvažnijih tipova nasilja, kao i ka ukazivanju na razlike između nasilja i drugih bliskih pojmova.

Šta je nasilje?

Kao i u mnogim drugim slučajevima u društvenim naukama ne postoji univerzalno prihvaćena, usaglašena definicija nasilja. Pojedini autori čak smatraju da bi precizno definisanje nasilja ograničilo naše uvide u njegove mnogostruke forme, pa je radi očuvanja kreativnog promišljanja o nasilju neophodno usvojiti fluidnu definiciju (Stanko, 2003). Ipak, iako u literaturi ne postoji konsenzus u definisanju nasilja treba pomenuti da je krajem 60-ih i početkom 70-ih godina XX veka praktično postignuta saglasnost o tome da se nasilje ne može svesti samo na fizičko nasilje. To znači da su se istraživači udaljili od redukcionističkog pristupa nasilju koji je ovaj fenomen svodio samo na oblike direktnog fizičkog nanošenja povreda. Redukcionistički pristup i dalje postoji, naročito u pravnim i zakonskim definicijama, ili onima iz oblasti praktičnih politika. Svetska zdravstvena organizacija, recimo, definiše nasilje kao „namernu upotrebu *fizičke sile ili moći*, u aktuelnom obliku ili kao pretnju, protiv sebe, druge osobe, grupe ili zajednice, koja rezultira povredom ili je veoma verovatno da će rezultirati povredom, smrću ili psihološkom štetom, teškoćama u razvoju ili deprivacijom“ (WHO, 2002). Nasuprot tome, u savremenim proučavanjima prevladuje nastojanje da se nasilje razume kao složen fenomen u svojim višestrukim oblicima.

Ovakav razvoj u proučavanju u velikoj meri se duguje autorima koji su u razmatranju nasilja primenili strukturni pristup. Jedan od najuticajnijih autora iz te grupe je Johan Galtung, a njegovo definisanje nasilja publikovano u članku „Nasilje, mir i mirovna istraživanja“ iz 1969. godine (Galtung, 1969) i dalje predstavlja osnovu brojnih istraživanja o nasilju. Galtung odbacuje usko shvatanje nasilja kao isključivo somatskog onesposobljavanja ili uskraćivanja zdravlja. On smatra da je „nasilje postoji kada su ljudska bića pod takvim uticajem da je njihova aktuelna somatska i mentalna ostvarenost ispod nivoa njihove potencijalne ostvarenosti“ (Galtung, 1969). Definišući nasilje na taj način, Galtung ističe da istraživanje nasilja ne treba ograničiti samo na direktne telesne posledice fizičkog nasilja, već ga treba posmatrati kao način ograničavanja

ljudi u njihovom svakodnevnom životu. Razlog za šire shvatanje nasilja potiče od nastojanja da se ono definiše u odnosu na mir. Galtung smatra da ćemo, ukoliko ga definišemo previše usko, mir shvatiti samo kao negaciju nasilja i time omogućiti da se izrazito neprihvatljivi oblici društvenih poredaka smatraju kompatibilnim miru. Drugim rečima, ukoliko se mir shvati samo kao odsustvo fizičkog nasilja, drugi oblici nasilja koji mogu da prouzrokuju glad, smrt i sl. biće ignorisani.

Treba napomenuti dve važne činjenice u vezi s ovom definicijom nasilja. Prvo, važno je uočiti da za razliku od mnogih psiholoških definicija koje nasilje određuju kao oblik ponašanja, ili pravnih definicija koje ga definišu kao određen čin, Galtung nasilje definiše *kao oblik socijalnog odnosa – kao uticaj*. Stoga ono podrazumeva *aktere* (subjekat i objekat) i *akciju* – „aktera koji vrši uticaj, aktera koji je pod uticajem, uticaj i način vršenja uticaja“ (Galtung, 1969: 169). Uz ovakvu definiciju nasilje postaje mnogo složeniji predmet istraživanja. Drugo, kao što autor naglašava, nasilje se shvata kao uzrok jaza između *potencijalnog* i *aktuelnog*, između onog što može biti i što jeste. Galtung je svestan da definisanje „potencijalnih ostvarenja“ može biti veoma problematično, posebno ukoliko se udaljimo od osnovnih somatskih aspekata ljudskog života. On nije ponudio odgovarajuće rešenje, već je pre ukazao na to da bi rešenje moglo biti pronađeno u nekim vrednostima ili standardima o kojima postoji konsenzus u datom društvu.

Tako, ako osoba umre od tuberkuloze u XVIII veku, teško da ćemo to smatrati nasiljem, pošto je tako nešto možda neizbežno, ali ako ona od toga umre danas, uprkos svim medicinskim resursima na svetu, onda možemo reći da nasilje postoji, u skladu sa našom definicijom... Očekivani životni vek od samo trideset godina tokom neolita nije bio posledica nasilja, ali isti životni vek danas (bilo zbog ratova, socijalne nepravde bilo zbog oba) shvataće se kao nasilje, u skladu sa našom definicijom (Galtung, 1969: 168–169).

Galtung dalje definiše nasilje preko šest dimenzija koje pomažu da se pojam bolje objasni:

- (1) „Način uticaja“ može imati različite oblike, kao što su fizički, biološki, psihološki uticaji itd.
- (2) Uticaj može biti pozitivan i negativan, što znači da onaj akter koji trpi uticaj može biti kažnjen ili nagrađen kada učini ono što akter koji vrši uticaj od njega traži.
- (3) Nasilje bez (ljudskih) objekata, razaranje stvari, može biti shvaćeno kao nasilje jer predstavlja pretnju ljudima.
- (4) Nasilje bez subjekta postoji onda kada je počinilac odsutan jer je nasilje utkano u društvenu strukturu i ispoljava se kao nejednaka moć i, posledično, kao nejednake životne šanse.
- (5) Nasilje može biti namerno i nenamerno, što najčešće i jeste slučaj sa strukturnim nasiljem.
- (6) Nasilje može biti manifestno, ali i latentno, pri čemu je prvo vidljivo, a drugo „još nije tu, ali se može lako ispoljiti“ uz mali podsticaj.

Iako je Galtungova definicija najuticajnije, postoje i druga nastojanja da se ponudi obuhvatna definicija nasilja. Ovde ćemo ukazati na dve definicije koje ilustruju takav pristup. Barak, u svojoj definiciji uzima u obzir široki spektar povreda povezanih s različitim oblicima interpersonalnih, institucionalnih i strukturnih odnosa i ponašanja. On definiše nasilje kao „bilo koju akciju ili strukturni aranžman koji rezultira fizičkim ili nefizičkim povređivanjem jedne ili više osoba“ (Barak, 2003: 26, nav. prema De Haan, 2008: 32). Henri nasilje definiše kao „upotrebu moći radi nanošenja štete drugome, u bilo kom obliku“ (Henry, 2000: 3, nav. prema De Haan, 2008: 32). Povreda ovde ne mora da bude samo fizička već može da se odnosi na psihološko, emocionalno, materijalno ili ekonomsko povređivanje, kao i na nanošenje socijalne, moralne i etičke štete ili štete po identitet aktera. U okviru svake dimenzije šteta se javlja u dva oblika, kao šteta redukcije (*harm of reduction*) i šteta represije (*harm of repression*). Šteta redukcije oduzima nešto od aktuelnog statusa osobe (npr. materijalna šteta redukcije umanjuje ekonomski status osobe umanjnjem vlasništva, bogatstva, novca), a šteta represije podrazumeva takvo ispoljavanje moći koje osobu sistematski ograničava u postignućima, tj. nastojanju da dosegne neke rezultate u bilo kojoj oblasti (npr. materijalna šteta represije može da se odnosi na onemogućavanje ostvarivanja pristojnog životnog standarda kroz zaposlenost). Novije obuhvatne definicije nasilja dočekane su sa izvesnom dozom skepticizma. Iako je načelno priznata metodološka vrednost obuhvatnih definicija, njih često kritikuju jer su preopšte, preširoke i obuhvataju gotovo svaku situaciju koju neko smatra neprijatnom.

'Supertipovi nasilja'

U savremenim teorijama o nasilju uglavnom je prihvaćeno da se mogu razlikovati tri opšta, krovna tipa moći, ili prema Galtungovoj terminologiji, supertipa moći: strukturna, kulturna i direktna moć.

Direktno nasilje

Direktno ili interpersonalno nasilje može se opisati kao „tradicionalno“ najčešće ispitivan oblik nasilja. To je onaj oblik nasilja u kojem su subjekat i objekat direktno povezani – bilo da je reč o pojedincima, grupama bilo o drugim kolektivnim akterima. Kod ovog tipa nasilja postoje: akter koji vrši nasilje, objekat nasilja koji je žrtva nasilja i akcija ili čin nasilja. Direktno nasilje može biti fizičko, seksualno, ekonomsko ili psihološko (više o tome u narednom poglavlju). Ono se može odvijati u sferi privatnih i porodičnih odnosa, ili u zajednici i uključuje vrlo različite forme, od vršnjačkog nasilja mladih, preko nasilja prema ženama, zlostavljanja na internetu, silovanja, torture, ubistva, do rata i socijalnih nemira. Suštinski ovo je otvoreno, vidljivo nasilje i stoga često ima negativne konotacije. U psihologiji, pravu ili oblastima praktičnih politika njemu se posvećuje mnogo pažnje.

Kao što je već istaknuto, Galtung se suprotstavio nastojanjima da se nasilje svede samo na ovakve oblike. Prema njegovom mišljenju, svedenje nasilja samo na direktno nasilje ne omogućava da se na odgovarajući način objasne socijalni fenomeni koji ne zavise od neposrednog čina nasilja, odnosno da žrtve nasilja nisu samo akteri koji su izloženi intencionalnom nasilju.

Strukturalno nasilje

Za razliku od direktnog nasilja, koje se često shvata kao oblik ponašanja, strukturalno nasilje je ukorenjeno u socijalnim strukturama koje odlikuju nejednakosti (nepravični i eksploatatorski politički, ekonomski, pravni i socijalni sistemi) što se reprodukuje kroz stabilne institucije, norme i prakse. Galtung naglašava da su u društvu resursi neravnomerno distribuirani i da je, štaviše, moć da se odlučuje o distribuciji resursa neravnomerno distribuirana. Stoga se u njegovom teorijskom okviru nasilje može razumeti kao oblik socijalne nepravde (Galtung, 1969: 171). Ovaj tip nasilja često je nevidljiv jer je ukorenjen u naš svakodnevni život. Antropolog Farmer je elaborirao koncept strukturalnog nasilja dalje problematizujući odnos represije i odgovornosti.

[...] koncept strukturalnog nasilja treba da omogući proučavanje socijalnih mehanizama represije. Represija je rezultat mnogobrojnih uslova, među kojima svest ne predstavlja manje važan uslov. Stoga treba istražiti i koje uloge imaju brisanje istorijskog pamćenja i drugi oblici desocijalizacije, kao uslova koji stvaraju strukture koje su istovremeno 'grešne', a za to niko ne snosi krivicu (Farmer 2004: 307).

Manifestacije ovog tipa nasilja mogu se kretati od nejednakih šansi za obrazovanje, prava na zdravstvenu zaštitu, zaposlenje, do rasnih nejednakosti, gladi i siromaštva, kao posledica ekonomskog nasilja, rodne nejednakosti i sl. Ovi oblici nepravdi su institucionalizovani i obuhvataju šire socijalne odnose, kao što su klasni (eksploatacija), rodni (seksizam), međuetnički (nacionalizam, etnocentrizam) odnosi i slično.

Kulturno nasilje

Galtung kulturno nasilje definiše kao „one aspekte kulture, simboličku sferu našeg postojanja – koju predstavljaju religija i ideologija, jezik i umetnost, empirijska nauka i formalna nauka (logika, matematika) – koje se mogu upotrebiti da se opravda ili legitimiše direktno ili strukturalno nasilje“ (Galtung, 1990: 291). Ni direktno ni strukturalno nasilje ne mogu da se održavaju bez legitimnosti koju im daju kulturne norme i vrednosti.

Značajan doprinos poimanju ovih oblika nasilja dao je i Burdje uvođenjem pojma simboličkog nasilja, koji je blizak Galtungovim tipovima strukturalnog i kulturnog nasilja. Na izvestan način, Burdjeovo simboličko nasilje predstavlja spoj Galtungovog strukturalnog i kulturnog nasilja (Bourdieu i Wacquant, 1992). Ukratko, Burdje društveni prostor vidi kao prostor u kojem se ostvaruju podele. Ljudi teže da se grupišu na osnovu sličnosti i da povlače granice između grupa u skladu s prepoznatim razlikama. Istovremeno s procesom grupisanja ili klasifikacije ljudi koriste simbole da bi označili svoj društveni prostor, svoje grupne identitete i učinili ih distinktnim u odnosu na druge grupe. Procesom kontinuirane socijalne klasifikacije stvaraju se različiti kolektiviteti (klase, potkulture, političke grupe i sl.). Stoga simboli imaju „moć separacije“ i svaki socijalni kolektivitet je rezultat kombinacije simboličke klasifikacije koju vrši sam ili koju u odnosu na njega vrše drugi koji nisu članovi datog kolektiviteta ili su iz njega isključeni (Weininger, 2002).

Simboličko nasilje podrazumeva i nepriznavanje akcija manje moćnih socijalnih aktera. Međutim, prema ovom konceptu, potčinjeni pojedinci vide dominaciju kao prirodan poredak i stoga je legitimišu. Upravo stoga što dati društveni poredak shvataju kao 'prirodan', potčinjeni akteri takođe učestvuju u sopstvenom potčinjavanju, pa su počinioci simboličkog nasilja istovremeno i oni koji dominiraju i oni koji su potčinjeni. „To je nasilje koje se vrši nad socijalnim akterom uz njegovu saglasnost“ (Bourdieu and Wacquant, 1992: 167). Međutim, nasuprot Galtungovoj definiciji kulturnog nasilja, važno je da se koncept simboličkog nasilja ne svede samo na one oblike koji se ispoljavaju simbolički. Akt klasifikacije, upotreba socijalnog i kulturnog kapitala, suštinski su značajni za ovaj oblik nasilja i stvaranje socijalne hijerarhije.

Primer rasprostranjenih klasifikacija koje mogu da imaju duboke posledice na organizaciju društva i koje se ispoljavaju kroz simboličko nasilje jesu klasifikacije prema rodu i klasnoj pripadnosti. Rodno zasnovano nasilje je jedan od najočiglednijih primera simboličkog nasilja jer često i žene i muškarci smatraju da su žene slabije, manje sposobne za obavljanje pojedinih poslova i sl. Nasilju nad ženama doprinose i tradicionalni stavovi da se ne treba mešati u pitanja koja su kulturno i socijalno definisana kao privatna, zatim oslikavanje nasilja kao prihvatljivog u muzici i medijima, religijska/kulturna verovanja da su žene i muškarci suštinski nejednaki.

Odnos između tri supertipa nasilja

Da bi se sumirale glavne karakteristike tri supertipa nasilja, korisno je pogledati bliže njihove međusobne sličnosti i razlike. Na jednoj strani, strukturno i kulturno nasilje mogu se razumeti kao opozit direktnom nasilju: direktno nasilje je akt, događaj, strukturno nasilje je proces sa svojim usponima i padovima, dok je kulturno nasilje nepromenljivo, trajno, konstanta koja se ne menja tokom dugog perioda imajući u vidu sporu transformaciju kulture (Galtung, 1990: 294).

U oba slučaja, individua može biti ubijena ili osakaćena, udarena ili povređena, ili pak izmanipulisana pomoću „štapa i šargarepe“. Dok u prvom slučaju te posledice mogu da vode direktno do počinioca, u drugom slučaju to nije smisleno. Moguće je da u strukturi ne postoji osoba koja direktno povređuje drugu osobu. Nasilje je ugrađeno u strukturu i ispoljava se kao nejednaka moć i, posledično, kao nejednake životne šanse (Galtung, 1969: 170).

Neke od ključnih razlika između strukturnog i kulturnog nasilja, s jedne strane, i interpersonalnog ili direktnog nasilja, s druge, predstavljene su u sledećoj tabeli.

Strukturno/kulturno nasilje	Interpersonalno/direktno nasilje
Sistemski orijentisano	Akterski orijentisano
Indirektno	Direktno
Nevidljivo	Vidljivo
Anonimno	Poznat počinilac
Proces (spor)	Događaj/akcija (neposredno)
Namera nije važna	Namera može biti predmet proučavanja

Iako se čini da su razlike između ovih supertipova relativno čvrste, oni su međusobno povezani i zavise jedni od drugih. Na primer, strukturno i kulturno nasilje su izvori (uzroci) direktnog nasilja, dok se kulturno nasilje može shvatiti kao sredstvo za legitimisanje i strukturnog i direktnog nasilja.

Nasilje i drugi srodni pojmovi

Da bi se adekvatno razumelo nasilje, treba ispitati odnos ovog pojma prema drugim srodnim i relevantnim pojmovima kao što su moć, sukob, socijalna isključenost. Ovi koncepti su blisko povezani sa konceptom nasilja, ali je važno imati na umu razlike između tih pojmova i koncepata da se ne bi neopravdano koristili kao sinonimi.

Nasilje, sukob, interesi

Društveni sukob je „vrsta društvenog odnosa, interakcije, društvenog dešavanja, gde su jasno uobličene 'strane' u sukobu *svesne svojih potreba* (interesa), koje 'vide' ('percipiraju') u društvenom prostoru njima suprotstavljenu stranu, potrebe i način na koji druga strana osujećuje ostvarivanje potreba date strane“ (kurziv u originalu) (Bolčić, 2003: 229). 'Strane' mogu biti pojedinci, grupe, organizacije ili drugi entiteti, a da bi do sukoba došlo, one moraju biti u interakciji i njihovi interesi moraju biti protivrečni. Iako su sukobi često nasilni (bilo u širem bilo u užem smislu fizičkog nasilja), oni mogu biti nenasilni, razrešeni na miran način.

U literaturi o nasilju interes je gotovo potpuno izostavljen, iako je reč o pojmu koji je značajan za razumevanje nasilja, pogotovo u njegovim kolektivnim i strukturnim oblicima.² Interesi se mogu razumeti kao „suštinske usmerenosti (stremljenja, zalaganja) ka određenim egzistencijalnim dobrima“ (Bočić, 2003:230). Nasilje je, međutim, češće povezano s vrednostima i normama nego s interesima. Ipak treba imati na umu da pojedini oblici nasilja nisu utemeljeni u interesima niti su uspostavljeni kao interpersonalni ili socijalni sukob, kao recimo u slučaju nasilja prema sebi, nasilja povezanog sa psihopatologijom i slično.

Nasilje i moć

Moć je ključni pojam povezan sa nasiljem. U literaturi se često naglašava da je nasilje utemeljeno u nejednakoj moći aktera ili se vrši (prema Galtungovoj definiciji) kao izvestan oblik uticaja (koji se smatra za aktuelizovanu moć). Postoje brojne definicije moći, ali na ovom mestu navešćemo samo nekoliko najuticajnijih koje unose važne dimenzije u proučavanje nasilja.

Jedna od najuticajnijih definicija moći je klasična definicija koju je ponudio Maks Veber (1978). On je društvenu moć definisao kao „[...] izgleda da se u okviru jednog društvenog odnosa sprovede sopstvena volja uprkos otporu, bez

2 Galtung je uključio koncepte sukoba i interesa u kasnije proučavanje imperijalizma, ali koncepti strukturnog nasilja i imperijalizma nisu u njegovom proučavanju konzistentno povezani.

obzira na to na čemu se ti izgledi zasnivaju“ (Veber, 1976: 37). Brojne definicije moći suštinski su utemeljene u Veberovoj definiciji i predstavljaju njenu doradu uz uključivanje otpora moći i kontramoci (npr. Dahl, 1957; Emerson, 1962). Pojedine definicije idu dalje od osnovnog odnosa između aktera i ukazuju na to da moć takođe podrazumeva oblikovanje konteksta u kojem se odnos odvija (Bachrach and Baratz, 1962). Takav pristup je posebno značajan za razumevanje strukturnog nasilja, pošto usmerava pažnju na ograničavanje dostupnih alternativa u kontekstu koji predefiniše akter koji ima više moći. Još jedno veoma uticajno stanovište o moći nalazi se u radovima političkog i socijalnog teoretičara Stivena Luksa. U svojoj knjizi *Moć: radikalno stanovište*, iz 1974. godine, autor predstavlja trodimenzionalno poimanje moći – „tri lica moći“. Luks zagovara novo, „radikalno“ shvatanje moći koje je obuhvatnije i uzima u obzir aspekte koji nisu lako uočljivi. Prema njegovom mišljenju, to nije samo udaljavanje od Veberovog pluralističkog stanovišta o moći, koje je shvatao kao restriktivno, ako ne i površno, već i korak dalje od njegovih kritičara koji nisu učinili dovoljno da se moć adekvatno definiše. U konceptualnoj mapi o moći on identifikuje tri ključna pristupa:

- (1) Jednodimenzionalno poimanje moći (pluralisti): fokusirano na moć donošenja odluka, na ponašajne i vidljive oblike moći u političkoj participaciji. Moć se shvata kao nešto aktivno, nešto što se vrši kontinuirano.
- (2) Dvodimenzionalno poimanje moći (kritičari pluralizma poput Bakraka i Baraca): fokus je i na donošenju odluka i na nedonošenju odluka, moć ima i otvorene i skrivene oblike, ali je naglasak i dalje na subjektivnim interesima.
- (3) Trodimenzionalno poimanje moći (Luks): smatra da su prethodna dva stanovišta neadekvatna zbog preterane usmerenosti na ponašanje. Moć poseduje i otvorene i skrivene, latentne oblike. Stoga predmet moći nisu samo odluke, niti aktuelna pitanja, već su to i potencijalna pitanja, što znači da se moć ne ostvaruje samo donošenjem odluka, već i kontrolom političkih agendi – šta ostaje a šta se isključuje iz politika, bilo kroz individualno donošenje odluka, bilo kroz institucionalne prakse. S ovakvim otklonom u odnosu na prethodna stanovišta ne samo da smo u stanju da proniknemo u subjektivne interese aktera već možemo pronaći i u stvarne interese (empirijski proverljive hipoteze, interese onih koji su isključeni iz političkog procesa) (Lukes 2005: 16–29).

Napokon, interesantno je i stanovište o odnosu između moći i nasilja koje je ponudila Hana Arendt. Prema njenom stanovištu, „moć odgovara ljudskoj sposobnosti ne samo da dela već da dela usaglašeno“. Moć je „grupno svojstvo, i više od toga, moć nije svojstvo, već nešto što poseduje grupa, nešto što postoji između ljudi, kad delaju zajedno – to je odnos“ (Arendt, 1972: 143, nav. prema Peeters, 2008: 175). Za Arendt, moć je preduslov nasilja. Nijedna vlast, bez obzira na to koliko su njena sredstva nasilja snažna, ne može opstati bez osnove moći i time, zapravo, bez podrške ili saglasnosti ljudi, ili bar određenog broja ljudi. Čak i u revolucijama, ishod ne zavisi od sredstava nasilja, već od moći koja iza

nasilja stoji. Obično je vlast superiornija, u smislu dostupnih sredstava nasilja, ali je ta prevlast prednost samo dok je njena struktura moći očuvana (npr. sve dok se vojska i policija povinuju njenim naređenjima i koriste oružje u skladu s tim). Ona ukazuje i na to da se nasilje ispoljava onda kada je moć ugrožena ili nedovoljna (Arendt, 1972, nav. prema Peeters, 2008: 184).

Nasilje i socijalna isključenost

Socijalna isključenost je složen, multidimenzionalan proces preko kog se pojedincima ili društvenim grupama sprečava pristup određenim resursima zbog čega su oni sputani da dostignu pristojan životni standard u datom društvu (više u Babović M., ur., 2010, 2011). Literatura o socijalnoj isključenosti i siromaštvu izuzetno je obimna i nemoguće je u ovom radu detaljnije debatovati o ovim konceptima. Zvanična definicija EU socijalnu isključenost određuje na sledeći način.

Društvena isključenost je definisana kao proces kojim su određeni pojedinci gurnuti na ivicu društva i sprečeni da potpuno učestvuju u društvu zbog svog siromaštva ili nedostatka osnovnih znanja i mogućnosti za doživotno učenje, ili kao rezultat diskriminacije. Ovo ih udaljava od mogućnosti da se zaposle i ostvare prihode, da se obrazuju, kao i od društvenih mreža, okvira i aktivnosti zajednice. Ovakvi pojedinci imaju malo pristupa vlasti i organima donošenja odluka i na taj način se često osećaju nemoćnim i nesposobnim da kontrolišu odluke koje utiču na njihov svakodnevni život (Council of the EU, 2004: 8).

Kao širok i multidimenzionalni koncept, socijalna isključenost obuhvata brojne dimenzije: finansijsko siromaštvo, materijalnu deprivaciju, isključenost s tržišta rada i iz ekonomske participacije, isključenost iz obrazovanja, važnih društvenih institucija kao što su tržište, zdravstvena ili socijalna zaštita, ali i isključenost iz društvenih mreža, zajednice i kulture. Socijalna isključenost ima i prostornu dimenziju pošto čitava naselja, zajednice i regioni mogu biti isključeni iz šireg društva, kao u slučaju depopulisanih udaljenih ruralnih oblasti nakon procesa urbanizacije, geto predgrađa u kojima živi imigrantska populacija u metropolama i slično.

Promišljanjem socijalne isključenosti iz perspektive nasilja, ukoliko se prihvati Galtungova definicija, čitav neksus socijalne isključenosti može se razumeti kao strukturno nasilje jer je isključivanje povezano sa deprivacijom, a deprivacija predstavlja jaz između „aktuelnih i potencijalnih“ ostvarenja u Galtungovom konceptu; socijalna isključenost predstavlja čist slučaj nasilja.

Važno je naglasiti da je ista logika o jazu između aktuelnog i potencijalnog, ili bar prosečnog, srednjeg u nekom društvu, zapravo u srži koncepta relativnog siromaštva koji predstavlja središnji element čitave savremene paradigme socijalne politike u EU. Relativno siromaštvo se definiše kao deprivacija merena u odnosu na prosečan standard stanovništva u konkretnom društvu.

Siromašni su pojedinci ili porodice čiji su resursi (dobra, novčani prihodi i usluge iz javnih i privatnih izvora) toliko mali da im ne obezbeđuju minimum prihvatljivog načina života u državi članici u kojoj žive (Council of the EU, 1975).

Galtung je eksplicitan: „nasilje je deprivacija u zadovoljenju potreba“, što ima brojne posledice kao što su osećanje nemoći, beznade, frustracija, agresija usmerena ka sebi, apatija i povlačenje. Više od toga, strukturno nasilje koje se manifestuje kao socijalna isključenost poduprto je kulturnim nasiljem i može se naći u raširenoj ideologiji vladajuće elite da su isključeni sami krivi za stanje u kojem se nalaze.

Galtungov koncept strukturnog nasilja sličan je drugom veoma uticajnom konceptu – Senovom konceptu siromaštva (1999). Amartija Sen shvata siromaštvo u širem smislu kao „neuspeh da se u osnovnim mogućnostima dosegne minimalno prihvatljiv nivo“, pri čemu su osnovne mogućnosti shvaćene kao osnovne slobode, „kao što je sloboda od gladi, bolesti, nepismenosti i sl.“ (Sen, 1999). Zapravo, njegovo razumevanje ljudske bezbednosti veoma je blisko razumevanju deprivacije i socijalne isključenosti, ali i široj definiciji nasilja. Pretnje ljudskoj bezbednosti su ugrožavajući rizici, „nesigurnosti koje prete ljudskom opstanku ili bezbednosti u svakodnevnom životu, ili ugrožavaju prirodno dostojanstvo muškarca i žene, ili izlažu ljudska bića neizvesnostima bolesti i pomora ili izlažu ranjive ljude iznenadnoj oskudici“ (Sen, nav. u Kaldor, 2005: 177).

Ovakvo razumevanje siromaštva kao jaza između aktuelnih i potencijalnih mogućnosti da se zadovolje nečije potrebe i pojma izbegavanja u Galtungovoj definiciji strukturnog nasilja, primenljivi su na diskurs ljudskih prava, kao što je to pokazala Katlin Ho (2007). Jaz između aktuelne i potencijalne sposobnosti da se zadovolje potrebe, u kontekstu ljudskih prava, predstavlja jaz između aktuelnih ili *de facto* prava i potencijalnih ili *de iure* prava. *De iure* prava su ona fundamentalna ljudska prava koja su sadržana u kodeksu ljudskih prava. Kada ta prava nisu priznata ili ostvarena, odnosno, kada *de facto* prava ne sustižu *de iure* prava, postoji nasilje (Ho, 2007: 8). Kao indikatore da je siromaštvo efektivno nasilje ona navodi pothranjenost, nedostatak vode za piće, nedostatak osnovne zdravstvene zaštite i drugo.

Sumiranje ključnih elemenata definicije nasilja

Kada se sumiraju ključni aspekti nasilja i razlike između nasilja i sličnih ili sa njim povezanih pojmova treba imati u vidu sledeće:

- Nasilje je društveni odnos, što znači da sadrži aktere (subjekat i objekat akcije) i akciju.
- Nasilje je škodljiva, povređujuća akcija, ali je isto tako i ne-akcija koja može direktno ili indirektno redukovati mogućnosti aktera ili sprečiti ostvarivanje njegovih potencijala.
- Nasilje je zasnovano na asimetričnim odnosima moći.
- Nasilje uključuje raznovrsne oblike pretnji i povreda i nije ograničeno samo na fizičke pretnje i povrede.
- Nasilje može da ugrožava život i dostojanstvo čoveka, tj. osnovnu egzistenciju, usled čega predstavlja pretnju ljudskoj bezbednosti.

U narednom poglavlju posvetićemo pažnju mogućim načinima istraživanja mnogobrojnih formi i manifestacija nasilja.

Istraživanje nasilja – forme, manifestacije i karakteristike

Nasilju se u istraživanju može pristupiti iz perspektive aktera, tipova akcije, okruženja, mesta na kojem se dešava, kao i iz perspektive različitih karakteristika, poput težine, učestalosti, namere i slično.

Istraživanje nasilja polazeći od aktera

Jedno od osnovnih početnih pitanja u istraživanju nasilja jeste ko su akteri uključeni u ovaj odnos i u kakvom se okruženju nasilje odvija. Ukoliko se napravi propust u preciznom definisanju nasilja sa stanovišta aktera i prostora, može nastati značajna konfuzija u vezi s predmetom istraživanja. Na primer, ukoliko se opredelimo da istražujemo rodno zasnovano nasilje, očekuje se da ćemo istraživati široki spektar različitih formi strukturnog, kulturnog i direktnog nasilja koje se odvija između pripadnika različitog rodnog identiteta, na svim nivoima društvenog života (u porodici, lokalnoj zajednici, datom globalnom društvu), u različitim oblastima (recimo, u politici, ekonomiji, medijima, obrazovanju i sl.) i kroz različite forme (fizičko, psihološko, ekonomsko, eksploatacija, socijalno isključivanje i sl.). Međutim, možda smo zapravo želeli da istražujemo samo nasilje koje žene doživljavaju u porodici, a predmet istraživanja nismo precizno definisali kao „porodično nasilje prema ženama“. Ili, ukoliko definišemo predmet istraživanja kao nasilje među mladima, očekivaće se da istražujemo sve oblike nasilja u kojima su prisutni mladi, bilo kao počinioci bilo kao žrtve nasilja, a zapravo nam je namera da istražujemo uži problem – vršnjačko nasilje u školi.

Kada se postavi pitanje: „Ko su akteri?“, obično se misli na nekoliko stvari – ko su akteri prema:

- socijalnim karakteristikama, socijalnom statusu definisanom na specifičan način (npr. nasilje prema građanima, radnicima u štrajku, azilantima, imigrantima i sl.);
- sociodemografskim karakteristikama (npr. nasilje prema ženama, deci, starijim osobama, mladima, rasno, etničko nasilje i sl.);
- uzajamnim odnosima aktera (nasilje među vršnjacima, partnersko, roditeljsko nasilje i sl.);
- okruženju u kome se odvija (porodično nasilje, nasilje na radnom mestu, institucionalno nasilje i sl.).

U poslednjem slučaju može doći do izvesne konfuzije, pošto tip nasilja nije eksplicitno definisan na osnovu aktera, već na osnovu okruženja u kojem se odvija. Ipak, iako je označavanje tipa učinjeno na osnovu okruženja u kojem se odvija, suština tog nasilja je odnos između pojedinih aktera u datom okruženju – recimo, između članova porodice u slučaju porodičnog nasilja, ili kolega, šefova i zaposlenih u slučaju nasilja na radnom mestu, ili lekara i pacijenata, nastavnika i učenika u slučaju institucionalnog nasilja i sl. Stoga, ukoliko muž udari ženu na ulici, to će i dalje biti slučaj partnerskog ili porodičnog nasilja bez obzira na to što se ono desilo na javnom prostoru, a ne u privatnosti porodičnog doma. Ipak, relevantno je i važno razmišljati o nasilju sa stanovišta prostornih aspekata, o čemu će biti više reči kasnije.

Identifikovanjem posebnih formi nasilja na osnovu aktera istovremeno se odgovara na pitanje da li je reč o nasilju usmerenom prema pojedincu, o interpersonalnom obliku nasilja, ili je u pitanju neki oblik kolektivnog nasilja.

Kolektivno nasilje

Kada se istražuje kolektivno nasilje, važno je da se ono ne poistoveti sa strukturnim nasiljem. Iako je strukturno nasilje uvek kolektivno, pošto se odvija između velikih grupa, ono je posredovano društvenom strukturom i ne može se shvatiti kao direktno nasilje. S druge strane, i onda kada je kolektivno nasilje direktno, treba imati u vidu da na to najčešće utiču strukturni i kulturni faktori.

Pojedini autori definišu kolektivno nasilje kao „povredu ličnosti počinjenu od strane grupe“ (kao grupu definišu kolektiv od pet ili više osoba koje deluju u saglasju). Ono može biti manifestno i latentno, odnosno može se ispoljiti samo kao pretnja, kao namera da se izvede nasilni čin, te može biti jedva škodljivo, bez fizičke povrede trajne prirode (Olzak, 1992: 54–57, nav. prema De la Roche, 1996: 97). Svetska zdravstvena organizacija definiše kolektivno nasilje kao „[...] instrumentalnu upotrebu sile od strane ljudi koji sebe identifikuju kao pripadnike grupe – bez obzira na to da li je ta grupa privremena ili je trajnog karaktera – protiv druge grupe ili skupa pojedinaca, radi ostvarivanja političkih, ekonomskih ili socijalnih ciljeva“.³

Sve do 60-ih godina XX veka kolektivno nasilje je najčešće definisano kao devijantno ponašanje, pre nego kao akcija usmerena na ostvarivanje socijalne kontrole. U radovima Gistava Le Bona, uticajnog sociologa s početka XX veka, kolektivno nasilje je opisano kao iracionalno, ćudljivo, destruktivno ponašanje gomile, koje je često tretirano kao masovna histerija i diktatorska dominacija grupne svesti (De la Roche, 1996: 98). Nasuprot ovom stanovištu, danas se kolektivno nasilje uglavnom shvata kao oblik protesta, zahtev za pravdom. Međutim, dok se neki oblici kolektivnog nasilja smatraju prihvatljivim, s drugim oblicima nije tako. Na primer, „nasilje odozgo“, koje predstavlja nasilje koje počine država, dominantna klasa i elita, često nije prihvatljivo, dok „nasilje odozdo“ koje potiče od organizovanih građana, siromašnih, imigranata ili onih koji su na drugi način deprivirani, često se vrednuje kao legitimni oblik akcije. Ipak, obe forme nasilja predstavljaju zapravo manifestaciju nastojanja da se stekne ili očuva socijalna kontrola.

Kolektivno nasilje može biti: unilateralno – počinjeno od strane jedne grupe, prema drugoj grupi ili pojedincu; bilateralno ili multilateralno, u slučaju kada su u nasilje uključene dve grupe ili više njih. Pojedini autori prave distinkciju između četiri tipa unilateralnog kolektivnog nasilja: linčovanje, pobuna, vigilantizam i terorizam. Ovi oblici nasilja definisani su preko dve dimenzije: odgovornosti i organizacije. Odgovornost može biti kolektivna (kad se grupa ili pripadnici neke grupe smatraju odgovornim) ili individualna (kada se samo jedan pojedinac smatra odgovornim za neko „nedelo“). Kolektivno nasilje može biti relativno organizovano, čak i formalno, ili neorganizovano (De la Roche, 1996: 104). Linčovanje predstavlja neorganizovani oblik kolektivnog nasilja u

3 Definicija dostupna na sajtu SZO 22/08/2013 http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/factsheets/en/collectiveviolfacts.pdf

kombinaciji s individualnom odgovornošću nekoga ko se smatra „krivcem“, dok je terorizam primer organizovanog oblika nasilja usmerenog prema kolektivu koji se smatra odgovornim za neko „nedelo“. U narednoj tabeli prikazan je odnos između različitih oblika kolektivnog nasilja.

Četiri oblika kolektivnog nasilja

		ODGOVORNOST	
		Pojedinac	Kolektiv
ORGANIZACIJA	Niska	Linčovanje	Pobuna
	Visoka	Vigilantizam	Terorizam

Izvor: De la Roche, 1996: 105.

Poput nekog *ad hoc* suda, učesnici u linču se okupe da bi kaznili počinioca nekog „nedela“ i onda se razidu. Iako mogu ubiti ili povrediti više različitih pojedinaca tokom vremena, vigilanti osuđuju i napadaju uvek pojedince, ali je njihova akcija organizovanija nego u slučaju linčovanja. Nasuprot linčovanju i vigilantizmu protestovanje i terorizam počivaju bar delimično na logici kolektivne odgovornosti za neko nedelo, nepravdu. Ta kolektivna odgovornost može se odnositi, na primer, na pripadnike neke rase, religije, etničke grupe, nacionalnosti, političke partije, sindikata i sl. Iako pobuna i linčovanje mogu da uključe izvestan stepen planiranja i organizacije, oni su znatno više situacioni, spontani i decentralizovani nego vigilantizam ili terorizam. Vigilanti su dovoljno organizovani da mogu da preduzmu više akcija tokom nekog perioda, a teroristi da preduzmu serije napada. Neke grupe su formalno organizovane, sa centralizovanim odlučivanjem, oficirima i ograničenim pristupom članstvu, dok drugi mogu biti organizovani samo privremeno, nekoliko dana ili nedelja, pre nego što se raspuste (De la Roche, 1996: 105).

Postoje različite teorije o uzrocima kolektivnog nasilja. Kolektivno nasilje nekad izbija na mestima koja nisu dovoljno regulisana zakonima i propisima, gde je vladavina prava slaba, otvarajući prostor da se nasilje koristi kao sredstvo za uspostavljanje socijalne kontrole. S druge strane, kolektivno nasilje se može dešavati i u sistemima s razvijenim i funkcionalnim pravnim okvirom. Polazeći od drugačijeg pristupa, pojedini autori identifikuju sledeće uzroke kolektivnog nasilja kao ključne: (1) socijalna distanca, (2) kulturna distanca, (3) funkcionalna međuzavisnost, i (4) nejednakost (De la Roche, 1996: 106). Prema ovom stanovištu, verovatnoća da će doći do kolektivnog nasilja veća je kada su grupe uključene u nasilje više socijalno udaljene (npr. imigranati i domicilno stanovništvo), kada je veća kulturna distanca u ekspresivnim aspektima socijalnog života grupa (kao što su jezik, odevanje, religija, umetnost, norme i vrednosti), kada je zavisnost između grupa manja i kada su nejednakosti veće. Međutim, autori ukazuju na razlike između unilateralnog i bilateralnog (ili recipročnog) nasilja. Verovatnoća da će doći do nasilja kada su strane u sukobu jednake u veličini i resursima biće manja, uz ostale iste uslove (De la Roche, 1996: 113).

Interpresonalno nasilje

Ponekad je teško razlikovati interpersonalno i kolektivno nasilje. Kao što je rečeno, sugerise se da kriterijum na osnovu kojeg određujemo da li je neki oblik nasilja kolektivan jeste broj osoba uključenih u grupu (pet i više), ali to nipošto nije

univerzalan, dogovoreni standard. Zbog odsustva čvrste granice, pojedine oblike nasilja neki autori identifikuju kao kolektivno, a drugi kao interpersonalno nasilje. To je posebno slučaj sa vršnjačkim nasiljem, sistematskim nasiljem među tinejdžerima (bullying), nasiljem bandi i sl. Razlika između kolektivnog i interpersonalnog nasilja može dodatno da zbunjuje jer je kolektivno nasilje često interpersonalno. Kada se učesnici protesta okupe ispred zgrade vlade i gađaju prozore kamenicama još se o ovom nasilju može razmišljati kao o kolektivnom (napadnuta je vlada kao institucija, telo vlasti). Međutim, kada policija napadne protestante, pa su pojedini učesnici izloženi fizičkim napadima policajaca, čitav događaj postaje više interpersonalan, mada i dalje spada u čist slučaj kolektivnog nasilja.

Pregledom literature može se ustanoviti da je termin interpersonalno nasilje uglavnom rezervisan za slučajeve u koje su uključene tek dve osobe ili veoma mali broj njih, kao kod intimnih, partnerskih odnosa (porodično nasilje, partnersko nasilje, nasilje nad decom i sl.), odnosa između prijatelja i poznanika (vršnjačko nasilje, silovanje, seksualno zlostavljanje koje počinje prijatelji ili poznanici i sl.), zločina nad pojedincem nepoznatog počinioca (silovanje, pljačka, i drugi oblici nasilja u zajednici). *Alijansa za sprečavanje nasilja* predlaže korisnu tipologiju interpersonalnog nasilja, koja može da pomogne da se ostvari veća sistematičnost u pristupima prilikom istraživanja nasilja. Prema toj klasifikaciji, interpersonalno nasilje je podeljeno na dva osnovna tipa: nasilje koje se odvija u porodici/domaćinstvu i nasilje koje se odvija u zajednici. Prva kategorija obuhvata takve oblike interpersonalnog nasilja kao što su zlostavljanje dece, partnersko nasilje, zlostavljanje starih, dok u drugom slučaju nasilje obuhvata oblike nasilja koje počinje poznate osobe izvan domaćinstva, ali i nepoznata lica, zatim nasilje među mladima, napad nepoznatih lica, nasilje nad imovinom, nasilje na radnom mestu, u institucijama i slično.

Mada se definicije nasilja mogu razlikovati u zavisnosti od posebnog tipa interpersonalnog nasilja, načelno se svi ovi tipovi mogu definisati kao upotreba moći i kontrole nad drugom osobom kroz fizičku, seksualnu, psihološku pretnju ili povređujuću akciju, ili kroz ekonomsku kontrolu, izolaciju ili druge oblike prinudnog ponašanja.⁴ Ova definicija već otvara pitanje oblika nasilja definisanog na osnovu tipa štetne akcije, tipa povrede koja se nanosi objektu nasilja.

Oblici nasilja prema tipu štetne akcije

Kao što je ranije naglašeno, ključne determinante nasilja jesu moć i kontrola, bez obzira na to da li je reč o strukturnom, kulturnom ili direktnom nasilju sa svojim brojnim manifestacijama. Stoga, bez obzira na razlike u specifičnim uzrocima, mehanizmima i dinamici, u jezgri svih ovih oblika nasilja postoji nastojanje da se stekne ili održi moć na način koji šteti drugom akteru.

Sredstva, načini preko kojih se ta moć nastoji uvećati ili održati mogu da uključuju različite oblike štetne akcije. Savremena istraživanja nasilja najčešće razlikuju četiri oblika nasilja prema ovom aspektu: fizičko, psihičko, seksualno i ekonomsko nasilje. Ponekad postoje izvesne manje razlike u tipologijama, kada se psihičko nasilje označava kao emocionalno, a nasilje koje podrazumeva kontrolu,

4 Dodstupno na <http://us.reachout.com/facts/factsheet/interpersonal-violence>, pristupljeno na dan 20/08/2013.

uhodjenje izdvaja od psihičkog, ili kada se ekonomsko zlostavljanje označava kao zanemarivanje i depriviranje. U istraživanjima interpersonalnog nasilja, posebno u porodici, to su najčešći oblici nasilja prepoznati kao distinktivne forme. Svaki od tipova nasilja je u istraživanjima operacionalizovan kroz niz pokazatelja na osnovu kojih se identifikuju iskustva nasilja. Na ovom mestu nije moguće dati detaljniji pregled mnogobrojnih različitih metodologija (više o tome u Babović, Ginić, Vuković, 2010: 30–31). Umesto toga, kao ilustracija, prikazana je operacionalizacija primenjena u mapiranju porodičnog nasilja prema ženama u Centralnoj Srbiji (Babović, Ginić, Vuković, 2010: 35).

Oblici i indikatori nasilja

Oblik/dimenzija nasilja	Indikatori
Ekonomsko nasilje	ograničen pristup novcu u domaćinstvu uz uskraćivanje novca za lične potrebe ⁵
	oduzimanje ličnog novca
	diskreciono trošenje novca člana domaćinstva usled čega domaćinstvo ostaje bez dovoljno sredstava za život u toku meseca
	zabrana zapošljavanja
Psihičko nasilje	verbalno ponižavanje (omalovažavanje, psovanje, vređanje) nasamo ili pred drugim licima
	ignorisanje, uskraćivanje pažnje, razgovora duže od sat vremena
	zastrašivanje (pretnja da će nauditi ispitanici ili njoj bliskoj osobi)
	zabrana, ograničavanje kretanja (izlaska, odlaska u posetu i sl.)
	namerno uništavanje predmeta koji pripadaju ispitanici
Fizičko nasilje	drmusanje, tresenje za ramena
	čupanje kose
	zavrtnanje ruke
	udarac rukom (šamar, udarac pesnicom)
	udarac, gađanje predmetom
	ugriz
	stiskanje za vrat, davljenje
	snažan udarac o zid
	nanošenje opekotina (cigaretom, ringlom, peglom ili na drugi način)
napad oružjem ili oruđem (nožem, pištoljem, sekirom i sl.)	
Seksualno nasilje	prinuda na seksualni odnos ili neke radnje tokom seksualnog odnosa uz upotrebu fizičke sile ili pretnju da će povrediti ispitanicu ili njoj blisku osobu ⁶
	prinuda na seksualni odnos ili neke radnje tokom seksualnog odnosa ucenom, uvredom, optužbom i sl., ali bez upotrebe fizičke sile

Izvor: Babović, Ginić, Vuković, 2010: 35.

Na kraju, treba istaći da neki tipovi nasilja, poput bulinga (bullying), predstavljaju zapravo kombinaciju različitih formi zlostavljačkog ponašanja. Termin buling često se koristi da bi označio sistematsko nasilje koje se dešava

5 Ograničen pristup novcu u domaćinstvu predstavlja meru ekonomske zavisnosti, a tek u kombinaciji sa uskraćivanjem novca za ličnu potrošnju predstavlja indikator ekonomskog zlostavljanja.

6 Ovaj oblik nasilja izdvojen je i kao silovanje u skladu sa definicijom silovanja iz Krivičnog zakona.

među vršnjacima, posebno kod dece i adolescenata. Ovaj oblik nasilja ne treba poistovetiti sa nasiljem nad decom ili mladima, iako to svakako može biti oblik nasilja nad decom ili mladima. Međutim, za razliku od pojedinačnih epizoda nasilja među decom i mladima ili nad njima, ovaj oblik predstavlja sistematsko nasilje koje se redovno ponavlja tokom određenog perioda. Mobing je takođe oblik bulinga, s tim što se dešava na radnom mestu, među kolegama ili od strane nadređenih prema podređenima.

Nasilje u prostoru – mesta straha

Proučavanju nasilja moguće je pristupiti iz još jednog aspekta – odnosa nasilja i prostora. Međutim, prethodno treba ukazati na značenje pojmova *prostor* i *mesto*. Ovi pojmovi imaju poseban značaj u studijama naselja, povezanosti razvoja i prostora, humanoj geografiji i drugim naučnim disciplinama. Oni predstavljaju okosnicu brojnih debata, konceptualnih i teorijskih pristupa u koje se ovde ne može zalaziti. Dovoljno je napomenuti da se osnovna razlika između pojmova krije u tome što se prostor (engl. *space*) shvata pretežno kao fizičko okruženje, dok se mesto (engl. takođe *place*) razume kao socijalno okruženje, mesto gde se proživljavaju određena iskustva, kompleksni i subjektivizovani prostori, prostori koji su obeleženi društvenim interakcijama i emocionalnim vezama između pojedinaca ili grupa. Mesto je subjektivizovano, ono ima specifično značenje za aktera. Kao što je to istakla Masej, istaknuti socijalni geograf, mesta su mreže socijalnih odnosa „koje su konstruisane tokom vremena, uspostavljene, u međusobnoj interakciji, koje propadaju i bivaju obnovljene. Neki od tih odnosa biće, kao što i jesu, utkani u mesto; drugi će se protezati izvan mesta, povezujući specifični lokalitet u šire odnose i procese u koje su uključena i druga mesta“ (Massey 1994: 120). Stoga, ukoliko želimo da istražimo odnos između nasilja i prostora, treba da usvojimo sociološki pristup i da posmatramo prostor kao mesto koje je oblikovano iskustvima nasilja, u koje je nasilje ukorenjeno.

Jedna od najčešćih distinkcija prostora u vezi sa nasiljem jeste razlika između privatnog i javnog prostora. Ovo razdvajanje privatnog i javnog prostora predmet je velikih debata u društvenim naukama. U istraživanjima je ova distinkcija važna i, kao što smo videli u slučaju interpersonalnog nasilja, predstavlja osnovu za razlikovanje nekih bazičnih tipova nasilja. Tako se u proučavanju nasilja u privatnom prostoru najčešće govori o nasilju koje se odvija u porodičnom domu ili na privatnom posedu, tj. o porodičnom nasilju (engl. *domestic violence* – što bolje ukazuje na prostornu dimenziju nego u slučaju našeg prevoda).⁷

Porodično nasilje obično podrazumeva nasilje nad decom, starima i ženama.⁸ U tom slučaju, nasilje se dešava u okruženju u kome se počinilac i žrtva poznaju. U zavisnosti od toga kako je privatni prostor tretiran u široj zajednici, različito

7 Još jednom treba imati u vidu da je ono što se smatra privatnim i javnim prostorom predmet debata. Na primer, privatni posed može biti i poslovni prostor koji se koristi za porodični biznis, a svakako je drugačije okruženje od porodične kuće.

8 Iako nije učestalo kao to nasilje, nasilje u privatnom prostoru može da obuhvati i oblike kao što su radna eksploatacija (posluga, kućni radnici, savremeni robovski rad), seksualna eksploatacija (žrtve trgovine ljudima i sl.) ili nasilje kao posledica upada osoba izvan domaćinstva.

se zakonski sankcioniše nasilje počinjeno u tom prostoru. Upravo je jedan od važnijih problema u slučajevima porodičnog nasilja percepcija porodičnog okruženja kao privatnog mesta (mesta privatnih odnosa), gde spoljni akteri ne treba da se mešaju. Aktivistkinje angažovane na suzbijanju nasilja nad ženama, odnosno porodičnog nasilja, u takvim slučajevima osporavaju ovakvo shvatanje privatnosti. Iako su u mnogim zemljama ovakva nastojanja dobila i zakonsku podršku, ipak u praksi vrednovanje privatnog prostora može da predstavlja prepreku za dosledno reagovanje na slučajeve nasilja u porodici. Stoga je u istraživanjima porodičnog nasilja važno okruženju pristupiti ne kao fizičkom okruženju, u smislu privatnog prostora, već kao socijalnom okruženju koje je kao mesto privatnosti izuzeto od normi primenjenih u javnom prostoru šire zajednice.

Nasilje u javnom prostoru može da ima višestruke oblike: slučajni napadi, zločin iz mržnje, silovanje, neredi, sukobi između bandi itd. Ovi oblici nasilja često se ispoljavaju na otvorenom, javno dostupnom prostoru i mogu se sagledati kao anonimni oblici nasilja. Kada se razmišlja o ulozi koju prostor ima u nasilju, treba obratiti pažnju na nekoliko aspekata. Prvo, pojedini prostori postaju mesta straha. Upravo način na koji se taj strah stvara i ukorenjuje u dati prostor, može i treba da predstavlja važan aspekt našeg istraživanja. Na primer, postoje uobičajene percepcije da žene treba da strepe od nasilja kada se noću same vraćaju kući. Iako je nasilje prema ženama znatno češće u porodičnom domu nego u javnom prostoru, taj strah od nasilja utiče na ponašanje i žena i muškaraca. Sandberg naglašava da taj strah delimično proizvode šire strukture u kojima je prostor sam po sebi urođen (Sandberg, 2011). To je samo primer kako su nasilje, strah i prostor povezani. Strah od terorističkih napada vezuje se za aerodrome, metro stanice, strah od zločina iz mržnje za gej parade i dr. To su primeri kako su iskustva nasilja ukorenjena u pojedinim prostorima, pretvarajući ih na taj način u mesta straha.

Drugo, pojedini prostori mogu postati neka vrsta fizičkog centra nasilja. Pojedina geto naselja, favele, koja imaju jasno definisane granice, predstavljaju neka od najopasnijih mesta u koja ne zalaze ni snage bezbednosti. I ne samo to. Ta mesta su područja strukturnog nasilja koje stvara područje represije nad žrtvama. Prostori povezani sa nasiljem mogu imati i šire geografske konotacije. Tako je, recimo, Sirija u vreme građanskog rata smatrana za jedno od najopasnijih mesta na svetu. Napokon, prostor je intrinzično povezan s određenim resursima. Nasilje može da bude sredstvo da se ti resursi dosegnu, preuzmu, kontrolišu. Primer za to je čuveni dijamantski rat u Sijera Leoneu. Sve ove dimenzije su samo mogući načini da se proučavanju nasilja pristupi iz perspektive prostora.

Deskriptivne karakteristike nasilja

Kada se istražuje nasilje treba sagledati i neke druge njegove karakteristike koje nam omogućavaju da ga bolje razumemo. Važno je uočiti, na primer, koliko je nasilje rašireno u zajednici, odnosno koliko je rasprostranjeno među nekim grupama, u opštoj populaciji, koliko se često dešava, koliko je teško, da li postoje latentni oblici nasilja koje mogu da iniciraju manji povodi, na

koji način su pojedine forme nasilja ukorenjene u strukturu i kulturu itd. Štaviše, treba istražiti uzroke, dinamiku, mehanizme i posledice nasilja. Sve su to dimenzije, manifestacije i važne karakteristike nasilja koje treba da budu predmet istraživanja, naravno u zavisnosti od osnovnih ciljeva i predmeta istraživanja. Neke od tih dimenzija već smo pominjali, ali ćemo navesti još tri, nešto formalnije, tehničke prirode, koje mogu biti važne za opisivanje različitih formi nasilja. Reč je o rasprostranjenosti, učestalosti i težini nasilja.

Rasprostranjenost, prevalencija nasilja ukazuje na to koliko je određeni oblik nasilja rasprostranjen u nekoj populaciji tokom određenog vremena. Ovaj indikator pokazuje koliko je ljudi izloženo nekom obliku nasilja. Jedinica posmatranja je obično pojedinac, ali može biti i porodica ili neki drugi entitet – npr. „62% dece je iskusilo fizičko nasilje tokom godine“, ili „fizičko nasilje nad decom registrovano je kod 53% porodica u Srbiji“ (više dece je moglo iskusiti nasilje u jednoj porodici), ili „istraživanje pokazuje da su slučajevi mobinga prijavljeni u 33% kompanija“ itd. Bez obzira na jedinicu posmatranja, *stopa prevalencije* ukazuje na to koliko je tih jedinica u datoj populaciji bilo izloženo određenoj vrsti nasilja. Što je stopa prevalencije viša, rasprostranjeniji je problem nasilja u datoj populaciji.

Učestalost ukazuje na to koliko se često pojedini oblici nasilja ispoljavaju u datoj populaciji. Uzmimo, na primer, podatak da je 62% dece izloženo fizičkom nasilju u toku godine. Taj podatak, koji ukazuje na rasprostranjenost ove pojave, ništa ne govori o njenoj učestalosti, pa je neophodno utvrditi stopu učestalosti. Tako se, recimo, opisnim kategorijama može ustanoviti koliko je dece izloženo nasilju jedanput, retko, redovno, često, svakodnevno, ili se stopa učestalosti može iskazati kao prosečna vrednost, npr. deca koja su doživela fizičko nasilje izložena su batinama 33,5 puta tokom godine, ili se mogu upotrebiti neke druge mere učestalosti.

Težina nasilja, kao još jedna važna dimenzija nasilja, ukazuje na to koliko je štetno, povređujuće nasilje koje se desilo. Ovaj aspekt nasilja može se izmeriti i opisati na različite načine – preko posledica (npr. lakše i teže telesne povrede) ili preko težine čina nasilja (npr. šamar se može klasifikovati kao manje težak oblik od premlaćivanja predmetom). Međutim, kada se težina nasilja procenjuje na osnovu posledica po žrtve, važno je imati na umu da se žrtve često trude da prikriju ili potcene težinu nasilja kome su bile izložene ili povreda koje su zadobile. Takođe, neke povrede mogu biti vidljive, dok se druge mogu ispoljiti na manje vidljive načine, ili kasnije. Kao što je antropolog Farmer primetio: „Ne morate biti doktor da biste znali da je stepen povrede, patnje, nesrazmeran snazi pritužbe“ (Farmer, 2003).

Kada se procenjuje težina nasilja, važno je definisati iz čije perspektive se težina procenjuje. Perspektiva žrtve je svakako najvažnija, ali se težina može definisati i sa stanovišta šire društvene zajednice. Ponekad nasilje koje nema velike posledice po pojedinca, može imati posledice po društvo u slučaju kad je stopa prevalencije visoka. Kao primer može da posluži korupcija. Na primer, plaćanje mita da bi se obezbedila blagovremena operacija može se smatrati „blažim“ slučajem nasilja, u poređenju s teškim oblicima fizičkog nasilja, i ono

nema teže posledice po društvo ukoliko je u pitanju pojedinačni, izolovan slučaj. Međutim, ukoliko u jednom društvu postoji veliki broj slučajeva korupcije, ukoliko je stopa prevalencije ovog oblika nasilja visoka, onda se ono može oceniti kao „težak“ slučaj, jer sprečava veliki broj ljudi, čitave grupe stanovništva da dobiju adekvatnu zdravstvenu zaštitu i stoga povećava stopu mortaliteta od bolesti koje su inače izlečive. Prema Galtungovoj terminologiji, stvara se veliki jaz između potencijalnog i ostvarenog blagostanja ljudi.

Napokon, kada se težini nasilja pristupa sa stanovišta ljudske bezbednosti, pojedinci i grupe su upravo objekti i subjekti nesigurnosti i naš je zadatak da razumemo kako se različite vrste štete, povređivanja, ugroženosti kombinuju (posebno u slučajevima složenih oblika nasilja kao što je socijalna isključenost), kako eskaliraju do tačke u kojoj nasilje ugrožava život. Treba imati u vidu, da prema pristupu koji se odnosi na ljudsku bezbednost ova percepcija ugroženosti nije u potpunosti objektivna i fiksirana na nekoj graničnoj liniji. Prema tom pristupu koji je u ovom tekstu uzet kao referentan, pretnje ljudskoj bezbednosti mogu se razumeti kao neusklađenost pretnji i sposobnosti da se one savladaju, da se sa njima uspešno izađe na kraj. Stoga te pretnje mogu biti manje ili više ozbiljne, teške, u zavisnosti od sposobnosti aktera da na njih odgovore, da ih uspešno savladaju, izbegavajući tako nasilje ili odgovarajući na njega.

Zaključne napomene

U ovom tekstu učinjen je napor da se na obuhvatan način predstavi nasilje kao fenomen koji je važno proučavati i iz perspektive ljudske bezbednosti. U tekstu su prikazani brojni mogući pristupi u proučavanju nasilja, uključujući brojne elemente i aspekte. Može se zaključiti da su istraživači poslednjih decenija napravili značajan pomak napuštajući usko definisanje nasilja kao fizičkog i direktnog i proširujući predmet istraživanja tako da uključi i forme strukturnog, kulturnog nasilja, kao i raznolike oblike nasilja u zavisnosti od vrste štete koja se nanosi akterima izloženim nasilju. Kada se nasilje pojmi na taj širi način, ono postaje nerazdvojivo od drugih pojmova koje treba uključiti u analizu, poput društvenih sukoba, odnosa moći, interesa i socijalnog isključivanja. Proučavanju nasilja moguće je pristupiti iz različitih polaznih tačaka koje smo pokušali da prikažemo relativno sistematično. One su identifikovane kroz počinioc, raznolike oblike nasilja definisane prema različitim kriterijumima, povezanost nasilja i prostora itd. U svakom slučaju, pristup proučavanju nasilja može se shvatiti kao jedinstvena približna mera ljudske bezbednosti jer, bez obzira na to o kojem je obliku nasilja reč, ono pogađa pojedince, počiva na osobenim socijalnim odnosima i utiče na slobodu od straha, slobodu od potreba, kao i na dostojanstvo ljudi. U suštini, nasilje ne generiše samo fizičke povrede i nesigurnost, već može da generiše i širok spektar pretnji ljudskoj bezbednosti. Stoga je veoma značajno dobro analizirati kontekst u kojem se nasilje odvija, usmeriti istraživačku pažnju na šire socijalne odnose i prakse u kojima se nasilje javlja i koji ga reprodukuju i osnažuju.

Literatura

- Babović, M. (ur.) (2010). *Izazovi nove socijalne politike: socijalna uključenost u EU i Srbiji*, UNDP Srbija, Beograd.
- Babović, M. (ur.) (2011). *Socijalno uključivanje: koncepti, stanje, politike*, Beograd: SeConS.
- Bachrach, Peter and Morton S. Baratz (1962) „Two faces of power“, *The American Political Science Review*, Vol. 56, Issue 4: 947–952.
- Bassadien, S. R. and Hochfeld, T. (2005). *Across the Public/Private Boundary: Contextualising Domestic Violence in South Africa*. Agenda, No. 66, Gender-Based Violence Trilogy, Volume 1, 1: pp. 4–15.
- Bolčić, S. (2003). *Svet rada u transformaciji*, Plato, Beograd.
- Bourdieu, Pierre and Loic Wacquant (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Council of the European Union (2004). *Joint report by the Commission and the Council on social inclusion*, Brussels.
- Council of the European Union (1975). „Council Decision of 19 December 1984 on Specific Community Action to Combat Poverty“, 85/8/EEC, OJEC, L 2, Brussels.
- Dahl, Robert (1957). „The Concept of Power“, *Behavioral Science*, 2:3, pp. 201–215.
- deHaan Willem (2008). „Violence as an Essentially Contested Concept“, in S. Body-Gendrot, P. Spierengurg (eds), *Violence in Europe*, Springer.
- De la Roche, Senechal (1996). „Collective Violence as Social Control“, *Sociological Formu*, Vol. 11, No. 1, 1996: 97–128.
- Emerson, Richard (1962). „Power-Dependence Relations“, *American Sociological Review*, Vol. 27, No. 1: 31–41.
- Farmer, Paul (2003). *Pathologies of Power*, University of California Press.
- Galtung Johan (1990). „Cultural Violence“, *Journal of Peace Research*, Vol. 27, No. 3: 291–305.
- Galtung Johan (1969). „Violence, Peace, and Peace Research“, *Journal of Peace Research*, Vol. 6, No. 3, pp: 167–191.
- Ho, Kathleen (2007). „Structural Violence as Human Rights Violation“, *Essex Human Rights Review*, Vol. 4, No. 2, accessed on internet at <http://projects.essex.ac.uk/ehrr/Vol4No2.html>, on 21st August 2013.
- Kaldor, M. (2005). „What is Human Security?“, in David Held *et al*, *Debating Globalization*, Cambridge: Polity Press.
- Lukes S. (2005). *Power: A Radical View*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Massey, D. (1994). *Space, place, and gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Martin, M., Owen, T. (eds) (2014). *Routledge Handbook of Human Security*, Routledge, London.
- PeetersRemi (2008). „Against violence, but not at any price: Hannah Arendt’s concept of power“, *Ethical perspectives: Journal of the European Ethics Network*, 15, No. 2: 169–192.

- Sandberg, L (2011). *Fear of violence and gendered power relations. Responses to threats in public space in Sweden*. Umea: Gerum.
- Sen, Amartya (1999). *Development as Freedom*, Oxford: Oxford University press.
- Stanko Elizabeth (ed.) (2003). *The Meanings of Violence*, London: Routledge.
- Veber, M. (1976). *Privreda i društvo*, Beograd: Prosveta.
- Weininger, Elliot B. (2002), „Class and causation in bourdieu“, in Jennifer M. Lehmann (ed.), *Bringing Capitalism Back for Critique by Social Theory (Current Perspectives in Social Theory, Volume 21)*, Emerald Group Publishing Limited, pp. 49–114.
- WHO (2002). *World report on violence and health: summary*, Geneva.